

MAKAMLAR VE HALLER

Arg.Gör.Himmet KONUR

TA'RİF VE GÖRÜŞLER

Tasavvufta, sâlikin yaşadığı mânevi tecrübeler ve aştığı merhaleler, haller ve makamlar adı altında incelenmiştir. Hal ile makam birbirlerine çok benzedikleri için yer yer biri öbürüne karıştırılmış ve yekdiğerinden ayırdedilememiştir. Bu sebeple aynı konunun birisi tarafından hal, bir başkası tarafından makam olarak ele alındığı olmuştur¹.

Makam, kulun yaptığı ibâdet, mücâhede, riyâzet vb. ile Allah katında elde ettiği yer², şeklinde ta'rif edilmiştir. Burada olduğu gibi değişik yerlerde yapılan ta'riflerde de, makamın, çalışarak elde edilen (kesbî) ve gelip geçici olmayan mânevi bir konaklama yeri olduğu üzerinde durulmuştur³. Hal ise uğrasma, elde etme gayreti ve kazanma olmaksızın kalbe gelen bir mânâdır⁴ denilmiştir.

- 1) Sühreverdî, Ebû Hâfız Şihâbuddin Ömer, *Avârifü'l-Maârif*, 469, Beyrut 1966; Mustafa Kara, "Tasavvuf Kitâbiyatında Makamların Sayılarıyla Tasnifi ve Üsûl-i Aşere Geleneği", Hareket, 10, Ocak-Şubat 1980
- 2) Serrâc, Ebû Nasr, *el-Luma'* (Tah: Abdülhalim Mahmud), 65, Mısır 1960
- 3) Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâle*, (Terc: Süleyman Uludağ), 182, İst. 1991; Necmeddin Kübrâ, *Fevâihu'l-Cemâl*, (Haz: Mustafa Kara), 123, ist. 1980; Kemaleddin Abdürrezzak Kâşânî, *Istilâhâtü's-Sûfiyye*, 87-88, Mısır 1981; Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta'rifât*, 145, 1253; İbnü'd-Debbağ, (Hakîm Tirmizî'nin *Hatmu'l-Evliya'sı* sonunda), 476, Beyrut 1965.
- 4) Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâle*, (Tah: Ali Abdülhamid Baltacı), 57, Beyrut 1988; Kâşânî, *Istilâhât*, 57; Cürçânî, *Ta'rifât*, 46; İbnü'd-Debbağ, *a.g.e.*, 476; İsmâil Rusûhî el-Ankaravî, *Minhacü'l-Fukara*, 227-1286

Üzerinde ittifak edilmiş görünen bu iki ta'rife rağmen, hal ile makam arasındaki asıl ayırıcı vasfın ne olduğu meselesi, sûfiler arasında ihtilaf konusu olmuştur. Bu konuda farklı iki kanaatin ilk temsilcileri Hâris el- Muhasibi (243/857) ve Cüneyd el-Bağdadi(298/910)'dir. Makam ve hal konusunun işlendiği pek çok yerde, makamların sürekli oluşuna karşılık, hallerin gelip geçici olduğu vurgulanmıştır⁵. Cüneyd el-Bağdadi bu görüşün ilk ısrarlı savunucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Cüneyd'e göre: "Haller şimşekler gibidir, bâki ve devamlı olursa, hal değil, nefsin desîsesi olur". Yani, Ona göre; hal görünür görünmez kaybolur. Devamlı olursa; bu hal değil, nefsin sözü ve tab'ın hevesidir. Bu mânâda: "Haller isimleri gibidir", yani kalbe gelirler ve derhal yok olup giderler, denilmiştir. "Haris el-Muhasibi ise halin devamlılığını caiz görmekte ve şöyle demektedir: Muhabbet, şevk, kabz ve bast gibi şeylerin hepsi haldir. Şayet haller sürekli olmasaydı ne seven seven olur, ne âşık âşık olur, ne müştâk ve özleyen müştâk ve özleyen olur. Bir hal sıfat olacak şekilde kulda yerleşmedikçe, o kula o halin ismi verilmez"⁶.

Kuşeyri(465/1072) bu konuda Muhâsibi ile aynı fikirdedir. Görüşünü şöyle belirtir: "Bu husuta söylenmesi gereken şey, hallerin devamlı olduğuna işaret edenin sözlerinin doğru olduğudur. Çünkü bazen mânâ (hâl) bir kimse için şirb (meşrep) vaziyetine gelir de onda terbiye edilir. Fakat bu vaziyette bulunan hal sahibinin tavârik adını alan ve şirb durumuna gelen hallerden daha fazla devam etmeyen bir takım halleri daha vardır"⁷.

Makamla hal arasındaki diğer bir fark ise, ilkinin kesbî oluşuna karşılık, ikincisinin vehbî oluşudur. Yani, haller Allah vergisidir, Allah Teâlâ'nın cömertlik ve lütfundan gelir. Makamlar ise, çalışarak, cehd ve gayret sarfetmekle kazanılır⁸. Bu husus, makamla hal arasında üzerinde ittifak edilen aslî fark olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki esasa (makamların kesbî, hallerin vehbî oluşuna) bağlı olarak, kulun başına bir hal geldiği vakit, onu, kendi irâdesi ve kesbi ile defedemez, gelmediği zaman da tekellüf ve zorla celbedemez⁹. Makam sahibi makamında temkin üzeredir. Hal sahibi ise halinden terakkî eder¹⁰.

Sonraki yüzyıllarda, her ikisininine de ters düşmek pahasına, Muhâsibî ve Cüneyd'in görüşleri te'lif edilmeye çalışılmıştır. Bu meyanda "hal devam eder de milk olursa makam adını alır" denilmiştir¹¹. Bu te'lif ifadesi, *nazarî olarak*,

5) Serrâc, *el-Luma'*, 66; Kâşânî, *Istılâhât*, 57; Ankaravî, *Minhâc*, 227.

6) Ebû Ali Cüllâbî el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (Haz: Süleyman Uludağ),290, İstanbul 1982.

7) Kuşeyrî, *Risâle*, 58; (Terc: S. Uludağ), 183-184.

8) Kuşeyrî, *Risâle*, (Terc: S. Uludağ), 183.

9) Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 289.

10) Kuşeyrî, *Risâle*, 57.

11) Kâşânî, *Istılâhât*, 57; Cürcânî, *Ta'rîfât*, 46; Ankaravî, *Minhâc*, 227.

hallerle makamlar arasında üzerinde ittifak edilmiş ayırıcı bir vasıf olan, birinin vehbî, diğersinin kesbî oluşunu da nefyettektedir. Zira vehbî olan bir halin devam etmesi neticesinde hasıl olan bir makamın da vehbî olması gerekir.

Muhasibi ile Cüneyd'in hallerin devamlı olup olamayacağına dair farklı kanaatleri Rızâ üzerinde tatbik sahası bulmuştur. Belki de bu konudaki görüşleri, rızâ'dan hareketle oluşmuştur. Muhâsibî'ye göre "Rızâ: *İlâhî hükümlerin cereyan tarzı karşısında kalbin huzur ve sükun içinde olmasıdır. Zira, kalbin sükun ve huzur içinde bulunması, kulun kazancına bağlı değildir. Bilakis yüceliği yüce olan Allah'ın hediyesidir*"¹² Ona göre, aynı zamanda rızâ, kulda yerleşik bir sıfattır. Zira bir hal, sıfat olacak şekilde kulda yerleşmedikçe, o kula o halin ismi verilmez. Cüneyd halin devamlı olamayacağına dair görüşünde ısrarlıdır. Dolayısıyla ona göre, kulda devamlı ve sabit bir sıfat olan rızâ da hal değildir.

Hucvirî(465/1072) bu iki görüşü şöyle diyerek uzlaştırmaya çalışır: "rızâ, makamların nihayeti ve hallerin bidayetidir. Bir tarafı çalışma ve kazanma, öbür tarafı muhabbet ve muhabbetin galeyanı olan bir mahaldir. Bunun üstünde de bir makam yoktur. Mücâdeleler burada son bulur. Şu halde rızânın bidayeti, kazanılan; nihayeti ihsan edilen şey nev'indedir"¹³. Fakat Hucvirî, netice itibariyle, bu konuda Muhâsibî'nin görüşünü daha sağlam bulduğunu söyler¹⁴.

Kuşeyrî(465/1072)'ye göre rızâ konusunda sûfilerin farklı kanaatleri, meşreb ve nasib cihetinden değişik konumlarda olmalarından kaynaklanır. Bu konuda bilinmesi gereken şey, Allah'tan râzı olan kulun, O'nun takdirine itiraz etmeyeceğidir¹⁵.

"Rızâ, makamlar nev'inden değil, haller nev'indedir", demesi, Muhâsibî'ye ait mezhebin mümeyyiz vasfı olmuştur. Muhâsibî'nin görüşü daha sonra, Horasan sufilerince de benimsenmiştir. Irak sufileri ise, bu konuda Cüneyd'i takip edip rızâyı makamlardan saymışlardır¹⁶.

Makamların kesbî, hallerin vehbî oluşu mutlak anlamda değildir. Makamların vehbî tarafı bulunduğu gibi, hallerin de kesbî tarafı vardır. Kulun durumunda kesbî taraf ağır basarsa, bu, makam; vehbî taraf ağır basarsa, hal adını alır. Bu konuda Sühreverdi(632/1234) şöyle der: "Makamda kesb zahir, mevhibe batın olur. Halde ise, mevhibe zahir, kesb batın olur"¹⁷.

Hallerin vehbî oluşu, aslen, kontrolünün kulda olmayışını ifâde eder.

12) Hucvirî, *Kesfü'l-Mahcûb*, 287-288.

13) " " " " , 290

14) " " " " , 288

15) Kuşeyrî, *Risâle*, (Terc: S. Uludağ), 336.

16) Hucvirî, *age.*, 284 (Kuşeyrî tersini; Horasanlı sûfilerin rızâyı makamlardan, Iraklı sûfilerin ise hallerden saydığını, söyler. Bkz.*Risâle*,193).

17) Sühreverdi, *Avârif*, 473.

Yani kul, başına bir hal geldiği vakit, onu irâdesi ve kesbi ile kendisinden defedemez. Gelmediği zaman da tekellüf ve zorla celbedemez¹⁸. Bu konuda takdir tamamen Allah'a aittir. Fakat Allah'ın takdiri belli amelleri yapan kulları üzerinde görülür. Yoksa, olumlu hiçbir adım atmadan kulda herhangi bir halin ortaya çıkması sözkonusu değildir. Haller sıradan insanlara değil, belirli merhaleleri katetmiş kullara ikrâm edilir. Kelâbâzî(380/990)'nin ifadesiyle, "haller amellerin mîrâsı ve neticesidir. Ameli sağlıklı olanlardan başkası, hallere vâris olamaz"¹⁹.

Sühreverdî, Iraklı sûfilere göre hallerin mevhibe olduğunu belirttikten sonra, Horasanlılardan bazılarının "haller, amellerin mîrâsıdır" dediklerini söyler. Bununla, bazı Horasanlı sûfilere göre "hallerin kesbî olduğunu" îmâ etmeye çalışır. Halbuki bu ifâde hallerin kesbî oluşunu belirtmek için söylenmiş değildir. Hallerin, amellerin mîrâsı oluşu, Allah'ın bunları sıradan insanlara vermediğine işaret eder. Kul, hallere kavuşmada tamamen pasif değildir. Burada şu meşhur sözü hatırlamak yerinde olur: "Kişi bildiğiyle amel ederse, Allah onu bilmediğine vâris kılar"²⁰.

Sâlik, mânevî yolculuğunda daima haller ve makamlarla beraberdir. Onun için "hal yolculuğun sebepleri(alet ve edevatı), makam ise yoldaki konaklar gibidir"²¹. "Her makamın bir başlangıç, bir de bitiş noktası vardır. Bir makamın başı ile sonu arasında birbirinden farklı bir çok haller vardır"²².

Bir hal veya makamı yaşamakta olan kimse, kendisini daha önce yaşadığı, diğer haller ve makamlardan soyutlamaz. Onları da kendisinde taşımaya devam eder. Mü'mine, "kendisinde recâ' bulunduğu halde, hâif; havf bulunduğu halde, râcî'; sabır bulunduğu halde, râzî; haya bulunduğu halde, muhib denir"²³. Bektâşilikte sâlikin menzilleri dört kapı, kırk makam şeklinde belirlenmiştir. Dört kapı şeriat, tarîkat, ma'rifet ve hakikat'tir. Bu dördü onardan kırk makamı ihtiva eder. Kul Allah'a ancak bu makamları geçerek ulaşabilir. Sonraki bir makam, önceki makamların şartlarına riâyetle kesbedilir. Şeriat'e bağlılığı mükemmel olmayan kimseye, tarîkat, ma'rifet ve hakikat mertebeleri de kapanık olur. Bu mertebeleri usûlüne uygun olarak tamamlayan kimse, sonradan şeriat'e bağlılığını bozarsa,

18) Hucvirî, *age.*, 289.

19) Ebû Bekir Muhammed b. İshak Buhârî Kelâbâzî, *et-Tarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, (Terc: Süleyman Uludağ), 129, İstanbul 1979.

20) Ebû Nuaym bu sözü, Ahmed b. Hanbel'in tâbiünden, onların da İsâ b.Meryem'den naklettiğini, bazı râvîlerin ise sözün Hz. Peygamber'e ait olduğunu zannettiklerini belirtir. Bkz. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, X, 15, Beyrut 1967. Bu söz için ayrıca bkz. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Kesfü'l-Hafâ*, II, 347, Beyrut 1988; Abdü'r-Raûf el-Münâvî, *Künûzü'l-Hakâik*, (el-Câmiu's-Sağîr altında), II, 118, Kahire 1982.

21) Necmeddin Kübrâ, *Fevâih*, 123.

22) Kelâbâzî, *age.*, 132.

23) Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Risâletü'l-Müstersidîn*, (Tah: Abdü'l-Fettah Ebû Ğudde), 88-89, Haleb 1384.

tarikat, ma'rifet ve hakikati de bozmuş olur²⁴.

Makamlar ve Haller Nasıl Yaşanır?

Bu soruya, genel olarak, tasavvufi hayatı kabullenip bu hayatın tüm gereklerini yerine getirmekle yaşanılır, şeklinde cevap verilebilir. Sâlikin uyması gereken kurallardan bahseden eserlerde²⁵, bu konuda bize ışık tutacak bilgiler yer almaktadır. Bunları tedkik ederek konunun ele alınmasını bir başka çalışmaya bırakarak, burada bazı hususlara değinmekle yetineceğiz.

Makamlar belli bir sıra takip edilerek ve her makamın hakkı tam olarak verilmek suretiyle yaşanılır. "İçinde bulunulan bir makamın bütün hükümleri gerçekleştirilmeden, ondan sonraki bir makama göz dikmemek ve oraya yükselmek" şarttır. Meselâ "kanaat makamını gerçekleştirilmeyen bir kimse için tevekkül makamı sahih olmaz. Tevekkül makamını elde edemeyen bir kimsenin teslim makamına yükselmesinde sıhhat olmaz..."²⁶.

Necmeddin Kübra(618/1221) hallerin yaşanmasıyla ilgili bir ayrıntıyı şöyle bir misalle açıklar: "Hal kuşun iki kanadı, makam ise yuvası gibidir. Seyyâr için, bir mânâdan fıskıran tek bir hâlette iki muhtelif kuvvetin bulunması şarttır. Seyyâr ister yolun başında olsun, ister ortasında, isterse sonunda olsun, durum değişmez.(...) Bu iki kuvvet terazinin kefeleri gibi eşit olmalıdır. Bu sırrın keşfedilmesinden mizân (kavramı) tecelli eder".(...) Sâlik bu iki muhtelif kuvvetle dengesini sağlar. Kuvvetler eşit olmazsa dengesi bozulur. Başlangıçta kuvvetler zayıf ve dengesizdir. Zamanla sâlikin kuvveti ve dengesi artar ve böylece tam istikâmete erer. Her makam ve hal sahibinin başlangıçta mülevven, nihayette ise müstakîm ve mütemekkin olması kaçınılmazdır. İşin başlangıcında bu iki kuvvet, havf-recâ'; ortasında, kabz-bast; sonunda ise, üns-heybettir. Bunlardan sonra ma'rifet, muhabbet, fenâ-bakâ, vasl-fasl, sahv-sekr, mahv-isbât'a yükselir²⁷.

Makamlar ve Hallerin Sayısı:

Makamların ve hallerin belli bir sayısı ve sınırı yoktur²⁸. Buna rağmen yapılan

24) Abdülkadir Sezgin, *Hacı Bektaş Velî ve Bektâşîlik*, 84, Ankara 1990; Hacı Bektaş-ı Velî, *Makâlât*, (Haz: Esat Coşan) İstanbul 1986

25) Tarikat âdâb ve erkanından bahseden eserler için bkz. Süleyman Uludağ, "Adâbu'l-Mürîd", (TIA), I, 336, İstanbul 1988.

26) Kuşeyrî, *Risâle*, (Terc: S. Uludağ), 182; Hucvirî, *age.*, 289; Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirin*, 3, Mısır 1962.

27) Necmeddin Kübrâ'nın bu misâli tasavvuf kitaplarında havf-recâ'; heybet-üns; kabz-bast konularının daima birarada veya birbiri ardınca ele alınmasının sebebinin de açıklar mahiyettedir. Bkz. *Fevâih*, 123-124

28) Kuşeyrî, *Risâle*, (Terc: S. Uludağ), 184; Herevî, *Menâzil*, 3; Sühreverdî, *Avârif*, 509.

tasniflerde 10, 40, 100 ve 1000 gibi belirli rakamlar kullanılmış ve herhangi bir karışıklık sözkonusu olmamıştır.

Bu konuda yazılan eserlerde makamlar ve hallerin 10, 40, 100 veya 1000'li tasnifle ele alınmış fakat bunun böyle oluşunun kesin bir dayanağından söz edilmemiştir. Ancak burada Rûzbihân el-Baklî(606/1209)'nin, eserinin mukaddimesinde yer verdiği, rivâyetler üzerinde durmanın isabetli olacağı kanaatindeyim. Naklettiğine göre:

"Hızır (as.) şöyle dedi:

-Kul ile Mevlâsı arasında bin makam vardır.

Zü'n-Nun(245/859) bin ilmin, Kettânî(322/933) bin makamın, Cüneyd(298/920) ise bin saray ve bin engelin bulunduğunu söylemiştir²⁹.

Baklî bu ifadelerle eserini bin makam üzere tasnif edişinin sebebini izah etmek istemiştir. Makamların ve hallerin çokluğunu belirtmek için söylenmiş bu sözler Baklî ve daha sonra gelen bazı müelliflerin tasniflerini bin rakamına ulaştırmaları için itici bir güç olmuştur.

Herevî(481/1079) de Kettânî'nin "Abd ile Hakk arasında nurdan ve zulmetten bin makam vardır" sözünden haberdardır. Fakat bu sözü esas alarak eserini tertip ettiğinde, hem kendisine, hem de hitabettiği topluluğa uzun geleceğini düşünmüştür³⁰. Onun da dikkatini çeken bu hedefe ilk kez ulaşmak Baklî'ye nasib olmuştur.

Her ne kadar müellifler eserlerinde belli tasnif şekillerinden birini kullanma yoluna gitmişlerse de, makamların ve hallerin kendi saydıklarıyla sınırlı olmadığını da farkındadırlar. Meselâ, Serrâc, makamları ve halleri sıraladıktan sonra "ve ğayri zalik" (=ve bunlardan başka) demeyi ihmal etmez³¹.

Herevî bütün makamları içine alan kat'î bir tertibin bulunmadığını belirtir³².

Kuşeyrî "Allah'ın kulunu ulaştırdığı hiç bir mânâ ve hal yoktur ki, ondan daha üstün olanını yaratmak ve kulunu, oraya ulaştırmak Hakk Subhânehû ve Teâlâ'nın kudreti dahilinde olmasın", der³³.

Bu durum sâlikin önüne engin bir ufuk açar. O, bu uçsuz bucaksız yoldaki seyrinde makamdan makama koşar, halden hale geçer. Sühreverdi'nin ifadesiyle: "Muhib ulaştığı her halin ötesinde daha yeter ve daha tamının bulunduğunu bilir"³⁴. Ebû Ali Dekkâk(405/1014) Hz. Peygamber'den nakledilen

29) Rûzbihân el-Baklî, *Meşrebü'l-Ervâh*, (Nşr: M. Nazif Hoca), 4, İst.1974.

30) Herevî, *Menâzil*, 2-3.

31) Serrâc, *Luma'*, 65-66.

32) Herevî, *a.g.e.*, 2-3.

33) Kuşeyrî, *a.g.e.*, 184.

34) Sühreverdi, *Avârif*, 509.

"kalbimi bir örtü bürür de onu kaldırmak için günde yetmiş defa af dilerim" 35 sözünü şöyle izah eder: "Rasûlulah (SAS) halleri itibariyle ebedî ve devamlı bir yükseliş durumunda idi. Bir halden daha yüksek bir hale ulaştığı zaman eski halini mülahaza eder, yeni haline nazaran eski halini bir hicab ve örtü kabul ederdi. Onun halleri ebedî ve devamlı olarak artış göstermekte idi"36.

Makamların ve Hallerin Aslı:

Asıl ve fer' olarak kabul edilecek makamlar ve hallerin kişilere göre farklılık arzettiği, asıl veya fer' oluşun tamamen tasnifi yapanın kendi takdîrine tâbî olduğu, görülmektedir.

Yukarıda Hz. Ali'nin sabr, yakın, adl ve cihadı asıl olarak ele alıp bunlardan herbirini on makam üzere vâsfettiğini 37 belirtmiştik.

Muhâsibî'ye göre, "sıdk ve ihlâs bütün hallerin aslıdır. Sabr, kanaat, zühd, rıza ve üns, sıdkın; Yakın, havf, muhabbet, iclal, haya ve ta'zim, ihlâsın şübeleridir"38.

Serrâc'a göre ise, bütün hallerin aslı yakîndir. Bütün haller onda sona erer. Yakîn bütün hallerin batınıdır. Bütün haller de yakînin zahiridir. Yakînin nihayeti ise bütün reyb ve şeybi izale etmekle gaybı tastiği gerçekleştirmek (tahkik)'tir39.

Makamlar ve Hallerden Bahseden Eserler:

Makamlar ve haller ilk dönemden itibaren tasavvufî eserlerde yer alagelmıştır. Görebildiğimiz eserlerin bir kısmında makamlar ve haller ayrı ayrı, bir kısmında ise birarada ele alınmıştır. Bu eserler incelendiğinde 7, 8, 9, 10, 40, 100 ve 1000'li tasniflere rastlanır. Bazan herhangi bir tasnif şekli gözetilmediği de olur.

10, 40, 100 ve 1000'li tasnif uygulanarak yazılan bazı eserlerde şekli bir benzerlik göze çarpmaktadır. Herevî(481/1088) on kısımda yüz makamı (10x10=100) incelemiştir. Hacı Bektaş Veli(669/1270) kırk makamı, dört ayrı bölümde (dört kapı) (10x4=40) ele almıştır. Gümüşhânevî(1311/1893)'nin eseri ise on kısım, yüz makam ve bin menzil (10x10x10=1000) şeklinde tertip

35) Müslim, Sahih, Zikr 12 No: 41, III/2075; Ebû Dâvûd, Sünen, Vitir 26, No: 1515, II/177, (I-V İst., 1992)

36) Kuşeyrî, a.g.e., 184.

37) Serrâc, a.g.e., 180.

38) Muhâsibî, Risâletü'l-Müstersidîn, 88.

39) Serrâc, a.g.e., 103-104.

edilmiştir.

Yukarıda küçükten büyüğe doğru yapmış olduğumuz sıralama, tarih sıralamasıyla doğru orantılı değildir. Meselâ yüzlü tasnifin sahibi Herevî, ilk defa onlu tasnife başvuran Gazâlî(505/1111)'den önce yaşamıştır.

Makamlar ve hallerden ilk bahseden kimdir?

Serrac(378/988) bu soruyu bir rivâyetle cevaplar⁴⁰. Buna göre:

"Bir adam Ali b. Ebi Talib (ra)'e geldi. Ona îmânı sordu. O'da şöyle dedi:

-Îmân dört direk üzerine kuruludur. Bunlar: Yakîn, sabr, adl ve cihad'dır.

Sonra sabrı on makam üzere açıkladı. Bunun gibi yakîn, adl ve cihaddan her birini de onar makam üzere açıkladı."

Serrâc bu rivâyeti naklettikten sonra şöyle der:

"Eğer bu doğruysa, O (Hz. Ali) haller ve makamlar hakkında konuşan ilk kimsedir"⁴¹.

Sûfîler arasında Hâris el-Muhâsibî(243/857) ve Cüneyd el-Bağdâdî (298/990)'nin sözlerinin meşhur olduğunu görüyoruz.

Daha önce belirttiğimiz üzere, Muhâsibî bu hususta öne sürülen farklı iki kanaatten birinin ilk temsilcisidir.Eserlerinde bazı makam ve hallere de yer vermiştir. *Risâletü'l-Müsterşidîn*'de zühd, sıdk, ihlâs, rızâ, üns, yakîn, havf, muhabbet, murâkabe gibi konulardan bahsetmiştir. *Adâbü'n-Nüfûs*'unda medh-zem, yakîn-izz, hayr-şer, gaflet-yakaza, ihlâs,riya, muhâsebe, irâde-sıdk-hevâ, havf-şevk gibi konuları işlemiştir. Diğer eseri *er-Riâye*'de takvâ, verâ', muhâsebe, tevbe, rücû', tevekkül gibi konulara da yer vermiştir.

Bu hususta farklı iki kanaatten diğerinin ilk temsilcisi olan Cüneyd el-Bağdâdî(298/990)'nin konunun işlendiği hemen her yerde adının geçtiğini görüyoruz. *Risâleler*'inde ise bu konuda kayda değer bir açıklamaya rastlayamadık⁴².

Serrâc(378/988) tasavvufî makamları tevbe, verâ', zühd, fakr, sabr, tevekkül ve rızâ olmak üzere 7'li tasnifle sunar. Murâkabe, kurb, muhabbet, havf, recâ', şevk, üns, tuma'nîne, müşâhede ve yakîn olmak üzere on tane de halden bahseder⁴³.

Kelabâzî(380/990) sâlikin yaşadığı iç tecrübeyi 17 terimle ifade eder⁴⁴.

40) Serrâc konuyu işlerken, diğer eserlerde olduğu gibi âyet ve hadislere yer vermiş fakat ilk bahsedeni bunların dışında aramıştır.

41) Serrâc, *a.g.e.*, 180.

42) Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî Hayatı Eserleri ve Mektupları*, İst.1969.

43) Serrâc, *a.g.e.*, 65-66.

44) Kelâbâzî, *a.g.e.*

Ebû Tâlib el-Mekki(386/996)'de ise 9'lu tasnife rastlıyoruz⁴⁵.

Sülemî(412/1022)'nin *Risâleler*'inde bazı makamlar ve haller yer alır⁴⁶.

Ebû Saîd Ebu'l-Hayr(440/1048)'in eserinin adı "*Çihil Makam*" (=Kırk Makam)'dır ⁴⁷.

Kuşeyrî(465/1072) sâlikin tecrübesini elliden fazla terimle ifade etmiştir. Eseri *Risâle'de* konuyla ilgili farklı kanaat sahiplerinin isimleri yer almaz.

Hucvirî(465/1072) Cüneyd'den naklen tasavvufun sekiz haslet üzerine kurulduğunu söyler. Bunlar sehâ, rızâ, sabr, işâret, gurbet, sûf giyme, seyahat ve fakr'dır ⁴⁸. Cüneyd'in ifade ettiği terimlerden bir kısmının daha sonraki tasniflerde de kullanıldığını görüyoruz. Hucvirî eserinde hem konuyla ilgili görüşlere yer vermiş, hem de -Kuşeyri'nin aksine- bu görüşlerin sahiplerini zikretmiştir. *Keşfu'l-Mahcûb'un "Tasavvufi Hakikatler ve Muameleler"*den bahsedilen IV. bölümünde bazı makamlar ve haller de yer almıştır.

Herevî(481/1088), *Menâzilü's-Sâirîn*'de makamları yüzlü tasnifle ele almıştır. Esasen buna yüzlü tasnif demek eksik bir açıklama olur. Çünkü o, kitabını önce on bölüme ayırmış, bu bölümlerden her birinde on terime yer vermiş; her bir terimi açıklarken ayrıca başka tasniflere (avâm, havâss, ehassü'l-havâss)'de başvurmuştur. Eserinin on bölümünden biri hallere dairdir.

İsmâil Ankaravî(1041/1631) de eseri *Minhâcü'l-Fukarâ*'ı aynı tertîb üzere yazmıştır.

Makamlara dair tasniflerin en yaygın şekli on'lu olanıdır ⁴⁹. Bu tasnif şeklini kullananların ilki olarak Gazâlî(505/1111)'yi görüyoruz. Gazâlî on bölümün her birinde bazan iki, bazan da üç terime yer vermek suretiyle, on'dan fazla terimden söz etmiştir ⁵⁰.

Necmeddin Kübrâ(618/1221) makamları on'lu tasnifle müstakil bir eserde ele almıştır ⁵¹.

Şihâbuddîn Sühreverdî(632/1234), İbn Arabî(638/1240) ve Yâfiî (736/1366)'de on'lu tasnifi kullananlar arasında zikredilir ⁵².

45) Ebû Tâlib el-Mekki, *Kûtü'l-Kulûb*, Mısır 1892.

46) Sülemî, *Risâleler*, (Haz: Süleyman Ateş), Ankara 1981.

47) Ebû Saîd Ebu'l-Hayr, *Çihil Makam*, (Tah: Tahsin Yazıcı), İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi, sayı:1, 79-110, İst. 1974.

48) Hucvirî, *age*, 120.

49) Onlu tasnifle ilgili olarak bkz. Mustafa Kara, "Tasavvuf Kitâbiyâtında Makamların Sayılarla Tasnifi ve Usûl-i Aşere Geleneği", *Hareket*, Ocak-Şubat 1990.

50) Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV.

51) *Usûl-i Aşere* adlı bu eseri İsmâil Hakkı Bursevî şerhetmiştir. Bursevî'nin şerhini Mustafa Kara latin harfleriyle neşretmiştir. (İst.1980).

Erzincânî(879/1476) eserinde 7 makamı (1-Seyr Ilallah, 2-Seyr lillah, 3-Seyr Alallah, 4-Seyr Meallah, 5-Seyr Fillah, 6-Seyr Anillah, 7-Seyr Billah) manzûm olarak işlemiştir ⁵³.

Rûzbihân el Baklî(606/1205) 1000'li tasnifi ilk defa kullanarak bu konuda en büyük sayıya ulaşır. Makamlara dair tasniflerde daha büyüğü kullanılmayan 1000 rakamını tasnifler arasına sokar ⁵⁴. Daha sonra Kâşânî(730/1329) ve Gümüşhânevî (1311/1893)'de bu yolu tutmuşlardır ⁵⁵.

52) Mustafa Kara, *a.g.m.*, 12.

53) Pîr Muhammed Bahaeddin Erzincânî, *Makâmâtü'l-Arifin ve Meârifü's-Sâlikîn*, (Haz:Necdet Okumuş), İst. 1992.

54) Baklî, *a.g.e.00*

55) Kâşânî, *Istulâhâtü's-Sûfiyye*, 21, Mısır 1981; İrfan Gündüz,*Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin KS. Hayatı Eserleri Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, Ek, İst. 1984.